

Franciaország a 17-18. században

Franciaország a 17. században

Franciaország Európa legnépesebb és legsűrűbben lakott állama, a bőséges természeti és társadalmi erőforrások országa volt. Népessége a visszatérő éhínségek és járványok dacára is húszmillió körül ingadozott. Bár ipara és pénzügyi rendszere fejletlen volt, a gyarmatosítás terén pedig lemaradt Spanyolország, Portugália, Anglia és Hollandia mögött, mégis Európa leggazdagabb királyságának tekintették. Hatalmas területe ugyanis alkalmas volt a legkülönbözőbb mezőgazdasági tevékenységre. Amikor egy hatékony államgépezet képessé vált belső békét teremteni és kiaknázni az ország erőforrásait, Franciaország Európa vezető nagyhatalmává válhatott.

A társadalomban szinte mindenkinek volt kiváltsága, aki rendelkezett állandó lakhellyel és munkahellyel. A lakosság legalább 80 %-a a parasztsághoz tartozott, személyében szabad volt, a jobbágyság nem létezett, földesúri függés viszont igen. A vidék lakossága három csoportba sorolható: a lakóhellyel nem rendelkező, nem adózó, kóborló elemek (válságok idején alaposan megsokasodó) rétegére, az állandó lakhellyel rendelkező, de gazdasági függésben élő és létbizonytalansággal küzdők rétegére (ez volt a legnagyobb), és a falvak lakosságának mintegy egytizedét kitevő, független gazdákra és családtagjaikra, akik olykor már piacra is termelhettek.

A lakosság kb. 15—17%-a élt városban, többségük háziszolgaként vagy céhekbe tömörülve, kis műhelyekben dolgozott. A parasztoknál jóval kevesebb adót fizettek, és a segélyezésnek is több lehetősége állott a rendelkezésükre. A papság gyakorlatilag két osztályra oszlott, egy része a nemességhez tartozott, alsó rétegei pedig a parasztság sorsában osztoztak.

A járadékosok osztályát a gazdag nemesek és gazdag polgárok alkották. A gazdagság és társadalmi tekintély alapja a földbirtok volt, amelyet közvetlenül (saját műveléssel), közvetett módon (bérlők alkalmazásával), vagy a földesúri jogok révén aknázhattak ki. A franciák 1—1,5 %-át képviselő nemességet sajátos kiváltságok, életmód, számukra fenntartott hivatalok, és némi (nem jelentős) adómentesség különítette el a közrendűektől. A nemesség távolról sem volt egységes: az udvar dúsgazdag arisztokratái, a bíróságok „taláros nemessége” és a birtokain élő, elszegényedés által fenyegetett, vidéki nemesség gyakran élesen szembefordult egymással.

A polgárság is megosztott volt: a válságok által fenyegetett kisiparosokat és kiskereskedőket, a földbirtokaik biztos jövedelméből élő járadékosokat, a szabadfoglalkozású értelmiséget és a nagyvállalkozók igen szűk rétegét kizárólag az kapcsolta össze, hogy valamennyien városokban éltek, nem voltak nemesek, és vagyonuk mentesítette őket a fizikai munkától. A gazdagabbak azonban a nemesi ranggal járó hivatalok megvásárlásával beléphettek a nemesség soraiba.

A 17. században a királyság még nem volt egységes állam, hanem különböző tartományok, városok, vallási intézmények, társadalmi rétegek és foglalkozási csoportok halmaza, amelyek valamennyien féltékenyen őrizték ősi kiváltságait és előjogait. A középkori felfogás szerint ezeket kizárólag az kötötte össze egymással, hogy valamennyien egy király uralma alá tartoznak, aki afféle legfelsőbb bírói szerepet tölt be. A királynak azonban az újkor háborúskodásai folyamán egyre több adójövedelemre, katonára és hivatalnokra lett szüksége. A döntő fordulat a harmincéves háború alatt következett be, amikor a nagyhatalmi politika követelményei drasztikus gyorsasággal módosították a királyság jellegét: a legfelsőbb bírói szerepkörről a hangsúly áttevődött a király kormányzó hatalmára. A francia király a nemzetközi életben betöltött vezető szerep miatt kénytelené vált minél hatékonyabban kiaknázni országa erőforrásait.

A Szoknyavadász és az Igazságos sikerei

Amikor III. Henrik halálos ágyán örökösévé nyilvánította Navarra hugenotta (kálvinista) királyát (1589), a Bourbon-házból származó IV. Henriket, ennek csak Franciaország egyhatoda állott az ellenőrzése alatt. A jókedvű, lovagias férfit, akinek élete harcokkal, kóborlással és szerelmi kalandokkal telt, a franciák csak Szoknyavadász (Vert-Galant) néven emlegették. Néhány győzelemmel bebizonyította, hogy vannak esélyei a sikerre, és jó időzítéssel, ünnepélyesen áttért alattvalói többségének vallására. (Bár valószínűleg sohasem mondott olyasmit, hogy „Párizs megér egy misét!”) Ezután királlyá szentelték, bevonulhatott Párizsba, a pápa feloldozta, ő pedig inkább megvásárolta, mint legyőzte azokat a főurakat, akik még vitatták királyi címének érvényességét. A spanyolokkal folytatott háborúnak a vervins-i békével (1598) vetett véget, hugenotta alattvalóit a nantes-i ediktummal (1598) nyugtatta meg. E rendelettel kiváltságos csoporttá nyilvánította ország kb. 1 250 000 hugenotta lakosát. Vallásszabadságot, politikai és katonai kiváltságokat biztosított a számukra, városokat és erődöket bocsátott a rendelkezésükre, nemzeti zsinatot és katonai szervezetet tarthattak fenn. Ezzel korlátozta is terjeszkedésüket, és ediktumával megújulásra serkentette a katolikus egyházat.

A béke visszatérése lehetővé tette a gazdasági újjáéledést, s megalapozta a királyság megerősödését. Sully (ejtsd: szőjji) herceg, a belügyek irányítója csökkentette az államadósságot, megduplázta a bevételeket, s létrehozta a költségvetési egyensúlyt. A királyi hatalom egy részét is áruba bocsátották: a bírói és pénzügyi hivatalok megvásárlói egy új adó fejében 1604-től hivatalaikat örököseikre hagyhatták. Az uralkodó támogatta a mezőgazdaságot, az útépitést és a Kanadába induló felfedezőket. Az oktatásügy fejlesztése érdekében még régi ellenségeit, az 1594-ben kiutasított jezsuitákat is hajlandó volt visszahívni (1603). Franciaországhoz csatolta a lyoni szerződéssel Savoyától elvett Bresse, Bugey, Valromey és Gex vidékét (1601), valamint ősei birtokait, Béarnt és Navarrát (1607). Csakhogy idős korában is bolondult a nőkért, és 1610-ben kis híján tönkretette egész életművét. A Jülich-Kleve-i örökösödés ügyét kihasználva háborúra készülődött a nálánál katonailag jóval erősebb császár és Spanyolország ellen, mert Condé herceg spanyol területre, Brüsszelbe szöktette elöle ifjú feleségét, akibe a király szerelmes lett. Indulása előtt azonban egy magányos merénylő, a féleszű vallási megszállott, Ravailac a párizsi utcán felugrott hintójába, és leszúrta.

XIII. Lajos kiskorúsága idején anyja, Medici Mária kormányzott (1610—17). Egy főúri lázadást a rendi gyűlés (1614—15) összehívásával szerelt le, majd a küldöttek királpárti érzelmeit ügyesen felhasználták a monarchia megerősítésére. Csakhogy túl nagy hatalmat adott külföldi barátnője, Galigaï asszony, és ennek férje, Concini kezébe, és nem ismerte fel, hogy fia, XIII. Lajos készen áll a hatalom átvételére. Az ifjú király hívei 1617-ben a Louvre udvarán végeztek Concinivel.

XIII. Lajos vasakarattal rendelkező, okos, kötelességtudó, mélyen vallásos, de nem fanatikus egyéniség volt, aki egyszerűen agyondolgozta magát királysága megerősítése során. A nép Igazságosnak nevezte el. Richelieu bíborosban találta meg azt a nagy tehetségű munkatársat, akiben tökéletesen megbízhatott. 1624 tavaszán hívta meg a királyi tanácsba, és első miniszterévé nevezte ki. E két tehetséges és erős egyéniség dinamikus kapcsolata volt az alapja közös kormányzatuk stabilitásának és rendkívüli sikereinek.

Fő céljuk a királyi hatalom megerősítése volt a hugenottákkal, a francia főnemeseikkel és a külföldi nagyhatalmakkal szemben. De azért Richelieu rengeteg pénzt költött a tudományok és a művészetek támogatására is, 1634-ben ő alapította meg a Francia Akadémiát. Hatalmát a kliens-rendszer működésére alapította, a kegyek és támogatások osztogatásának ősi gyakorlatára. A király első minisztereként állást, pénzt, befolyást és tekintélyt tudott biztosítani párthíveinek, s ezért sokkal többen támogatták, segítették és informálták őt a tartományokban, mint politikai ellenfeleit. Kliens-hálózata a fejlettebb államapparátus pótlékeként működött: azt a szélesebb körű társadalmi együttműködést biztosította, amelyet a király rendelkezésére álló maroknyi hivatalnokkal még nem lehetett megvalósítani.

Három vallásháború (1620—22, 1625—26, 1627—29), s az angolokkal szövetkező La Rochelle város elfoglalása után felszámolták a nantes-i ediktum katonai és politikai engedményeit: a hugenottáknak le kellett mondaniuk politikai gyűléseikről, helyőrségeikről és erődítményeikről. Vallási kiváltságaik azonban érvényben maradtak.

A belügyekben reformokra, külügyekben békére törekvő politikai csoportokkal 1630. november 10-én, a híres „rászedettek napján” szakított a király. Ekkor Medici Mária egy hisztérikus jelenettel kis híján rávette XIII. Lajost Richelieu elbocsátására. Az udvar már meg volt győződve a politikai változásról, a király azonban mégis magához hívatta a bíborost, s biztosította töretlen bizalmáról. XIII. Lajos a béke, a reform és a takarékoság helyett a dicsőséget választotta, a nagyhatalmi politikát, a katonai terjeszkedést, és azt a megerősített, központosított kormányzatot, amelyet az utókor abszolút monarchiának keresztelt el.

A társadalomnak pedig el kellett viselnie a francia nagyhatalmi státusz biztosításához nélkülözhetetlen, újabb és súlyosabb adókat. Most vált általánossá, hogy valamennyi adókerületbe királyi megbízottat, vagyis intendánst küldtek, aki ellenőrizte az igazságügyet, a közbiztonságot, s legfőképpen a pénzügyeket. 1632-től az adóbevételek pár év alatt megháromszorozódtak, a királyi hadsereg pedig, amely az 1620-as években 30 000 fő alatt maradt, 1634-re 100 000-re, 1640-re 200 000-re, 1643-ra 250 000-re emelkedett.

Amikor 1635-ben XIII. Lajos hadat üzent a spanyol királynak, a francia államnak még nem voltak tapasztalt tábornokai, harcedzett seregei, és túl sok fronton indított egyszerre támadást. Pénzügyileg viszont jobban állt régóta harcoló s régóta költekező ellenfeleinél. A rövid távú veszélyeket így hosszú távon érvényesülő előnyök ellensúlyozták. Bár egymást követték a tartományokban a népfelkelések és a főúri összeesküvések, 1640-től a francia csapatok minden fronton előretörhettek.

A végső győzelmet azonban sem a király, sem bíborosa nem érte meg. Richelieu (1642) és XIII. Lajos halála (1643) után az itáliai Mazarin bíboros volt az, aki folytatta és betetőzte a király és bíborosa életművét. A vonzó, kulturált és ügyes férfi, egy római kisnemesi család sarja a francia régenstanács elnökeként és Ausztriai Anna anyakirályné bizalmas politikai tanácsadójaként az ország kormányzója lett. Ő érte el, hogy a harmincéves háborút lezáró vesztfáiai békeszerződés (1648) Elzász déli részét Franciaországhoz csatolja és megszilárdítsa a királyság nagyhatalmi helyzetét.

Az uralkodó kiskorúságát kihasználva a társadalom különböző rétegei egyaránt felléptek a megerősödött királyi hatalom ellen. A párizsi utcagyerekek parittyájáról elnevezett felkelés-sorozat, a Fronde (1649—53) azonban nem forradalom volt, mert a résztvevők nem kívántak szakítani a hagyományos királysággal, inkább a politikai rendszer és a társadalom általános válsága. A régi politikai hatalmukat visszaszerezni kívánó főnemesek, az új királyi hivatalnokokra féltékeny, régi bírói és pénzügyi tisztviselők, hataloméhes intrikusok és kalandvágyó szépasszonyok vezették. Abban valamennyien egyetértettek, hogy korlátozni kell a központi hatalmat, de valamennyien saját érdekükben szerették volna ezt megtenni, lehetőleg kizárva a hatalomból riválisaikat. A háborús terhek miatt kimerült, éhező tömegek pedig mindenhol készen álltak arra, hogy az utcára vonuljanak. A mozgalom megosztottsága, katonai gyengesége és ideológiai hiányosságai miatt vallott kudarcot. Ekkor még ugyanis senki sem tudta elképzelni, hogy más törvény is lehetséges, mint a király akarata: amint nagykorú lett, semmi alapja sem volt többé az ellenállásnak. A polgárháború egész tartományokat tett tönkre, Franciaország lakossága 2 millióval csökkent, s az anarchia mind a társadalmat, mind a fiatal XIV. Lajost meggyőzte az erős királyi hatalom szükségességéről.

A Napkirály

A belső rendet Mazarin irányításával, ügyes engedményekkel állították helyre. Lajost felszentelték (1654), a bíboros alapos politikai oktatásban részesítette, az intendánsokat pedig visszaküldték a tartományok élére. A látszat az volt, hogy a király parancsol, és mindenki engedelmeskedik, valójában azonban alkukra és kölcsönös engedményekre került sor.

A bíborosnak a Cromwellel kötött katonai szerződésnek (1657) és a német fejedelmekkel létrehozott Rajnai Szövetségnek (1658) köszönhetően sikerült lezárnia a spanyolokkal vívott háborút. A pireneusi békével (1659) Franciaország megkapta Roussillon és Artois tartományokat, XIV. Lajos pedig házasságot köthetett Mária Teréziával, IV. Fülöp spanyol király lányával. Amikor az oly sokat gyalázott Mazarin 1661-ben meghalt, nem csak a belpolitikai nyugalmat, az európai békét és Franciaország nagyhatalmi helyzetét hagyta XIV. Lajosra, hanem az általa kiválogatott, legtehetségesebb főtisztviselők „csapatát” is (Lionne, Colbert, Le Tellier stb.). Valamennyien nemesi származásúak voltak, bár nemességük újabb keletű volt, mint a régi, híres családoké, akik annyi problémát okoztak a Fronde idején. Családtagjaikkal, rokonaikkal és utódaikkal együtt valamennyien vezető szerepet játszottak a következő évtizedekben a monarchia kormányzásában.

XIV. Lajos kitűnő fellépésű, nagy munkabírásu, rendkívüli önuralommal és akaraterővel rendelkező, tehetséges és igen méltóságteljes uralkodó volt. A királyi hatalom elvi alapjairól ugyanúgy gondolkodott, mint elődei. Úgy vélte, hogy hatalma isteni eredetű, semmilyen más földi hatalomnak nincs alávetve, alattvalói nem ellenőrizhetik őt – ugyanakkor azonban nem tulajdonosa országának, és komoly kötelességei vannak. Csak letéteményese a hatalomnak, mindent megtehet, amit akar, de nem akarhat mindent, amit megtehet. Tiszteletben kell tartania a vallás előírásait, az úgynevezett természetes jogot (a tulajdon és a személyek sérthetetlenségét), a kiváltságokat, valamint a királyság alaptörvényeit (örökösödési törvény, stb.). Mindezek régi nézetek voltak – az ifjú király inkább a hatalomgyakorlás terén bizonyult újtónak.

Első minisztert nem nevezett ki, s a királyi tanácsból eltávolította valamennyi rokonát, még anyját is. Több tanács alkotta a kormányt, de a legfontosabb döntéseket három-négy miniszterével beszélte meg. Apja egyetlen mindenható miniszter országos kapcsolatrendszerére támaszkodott, ő pedig uralkodása első harminc évében két nagyhatalmú miniszter (Colbert és Le Tellier) klánját használta fel. Mindkettőt részesítette a hatalomból, de szoros ellenőrzés alatt tartotta, és gondja volt rá, hogy a hatalmat egyik se sajátíthassa ki. A végső döntéseket mindig ő maga hozta meg.

Colbert ésszerűsítette a pénzügyi rendszert, és megjavította a régi államgépezet hatékonyságát – anélkül, hogy reformokat vezetett volna be. Költségvetési egyensúlyt hozott létre, megkészserezte az állam jövedelmeit, s felére csökkentette kiadásait. Sokat emlegetett merkantilizmusa egyszerű és régóta ismert alapelvekre épült: a gazdagság forrása a nemesfém, s mivel Franciaországnak nincsenek lelőhelyei, akkor gazdagodhat meg, ha többet ad el, mint amennyit vásárol, ha visszaszorítja Hollandia és Anglia kereskedelmi befolyását. Szabályozni próbálta a gazdasági élet minden ágazatát, utakat és csatornákat építtetett, minden iparost testületekhez csatlakoztatott, sok manufaktúrát és kereskedelmi társaságot alapított. A külföldi iparcikkeket védővámokkal tartotta távol a határoktól, és minden jó szakembert megpróbált Franciaországba csábítani. Királyi rendelettel biztosította a nemeseket, hogy a nagykereskedelem „nem derogál”, vagyis nem veszíthetik el miatta kiváltságaikat. Fáradhatatlan tevékenykedése csak mérsékelt sikereket eredményezett. A gazdaság fejlődésnek indult, a kincstár megtelt, de nem sikerült érdeklődést ébreszteni a franciákban az ipar és a kereskedelem iránt. A gazdagok többsége továbbra is földet, hivatalt, és járadékot vásárolt, vagyis inkább a kicsi, de biztos haszonra törekedett, mint a nagyobb gazdagságot ígérő, de kockázatos kereskedelmi és ipari vállalkozásokra.

XIV. Lajos maga sem kívánt erőszakos újításokat bevezetni. Ennek köszönhette, hogy uralkodása alatt jóval nagyobb nyugalom volt országában, mint Richelieu vagy Mazarin kormányzása idején. Egységesítés és újítás helyett megelégedett az engedelmességre való kényszerítéssel. A helyi önkormányzatot nem számolta fel, inkább a központi kormányzat szolgálatába állította. Az új, királyi hivatalnokok együtt tevékenykedtek a régi önkormányzatok tisztviselőivel. A helyi elitet nem szorították háttérbe – inkább megnyerték. A centralizáció óvatossága, a központi hatalom mérséklete tette lehetővé, hogy a húszmilliós társadalmat egy 700—800 fős központi államapparátus irányítsa, amely minden helyi ügynökével együtt is 1665-ben mindössze 47 500 főből állt. XIV. Lajos sokat emlegetett abszolutizmusa tehát nem a központi hatalom egyeduralma volt, hanem sajátos történelmi kompromisszum a helyi és központi kormányzat között – s ennek köszönhette sikerét.

E kompromisszumot azonban rendkívül hatékony propagandával leplezték. A király és Colbert biztos ízléssel támogatta a kor legtehetségesebb íróit (La Fontaine, Corneille, Racine, Molière), zenészeit (Lully), építészeit (Le Vau), képzőművészeit (Le Brun) és tudósait (Huygens). Ünnepek és látványosságok segítségével a király a főnemességet újra az udvarba szoktatta, eltávolította minden államügytől, és megfosztotta önállóságától. Egyes balettekben maga is fellépett, s egy ilyen szerepéről kapta a „Napkirály” elnevezést. A francia klasszicizmus művészete a rend, a fegyelem és az ókori hagyományok hangsúlyozásával azt hirdette, hogy az emberi indulatokat le kell küzdeni az értelem és az államérdek nevében. A király rendezvényeihez szűknek bizonyultak a régi királyi kastélyok, ezért indította meg Párizstól 24 kilométerre a versailles-i kastély építését. Az éves kiadásoknak csak 3—4 %-át fordították erre, s olyan látványos királyi rezidenciát hoztak létre, amelyet egész Európában csodáltak, és utánozni is kezdtek.

XIV. Lajos külpolitikai céljait a személyes dicsőiségvágy mellett az a törekvés határozta meg, hogy biztonságosabb és könnyebben védhető határokat alakítson ki. (A „természetes határok” elvét csak a francia forradalom fogalmazta meg!) Le Tellier és Louvois modernizálta a francia hadsereget. Az előléptetéseket érdemhez vagy szolgálati időhöz kötötték, Vauban marsall vezetésével új erőd-rendszert építettek, s a hadsereg létszámát 1678-ra 280 ezerre emelték. A haditengerészettel is foglalkozó Colbert jóvoltából 1671-re Franciaországnak több hadihajója volt, mint Angliának és Hollandiának együttvéve. Az állam kiadásainak több mint a felét békeidőben is a hadseregre költötték, háborúban ez az arány elérte a 75 %-ot. A király a hagyományoknak megfelelően a Habsburgokat, vagyis a császárt és a spanyol királyt tekintette országa ellenfeleinek, a tengeri hatalmakat, Angliát és Hollandiát, későbbi nagy riválisait még lebecsülte. A gyarmatosítás nem vonzotta – egy határ menti város megszerzését többre becsülte tengerentúli tartományok elfoglalásánál.

A Spanyolország elleni devolúciós háború (1667—68) után az aacheni békeszerződés több várost átadott Franciaországnak az északi határ mentén. Második háborúját (1672—79) Angliával szövetségben indította meg Hollandia ellen. Sikerült megszállnia csaknem egész Hollandiát, a túlzó francia követelések miatt azonban nem kerülhetett sor békekötésre. XIV. Lajos kérlelhetségtelenségével csak annyit ért el, hogy Hollandiában hatalomra segítette legnagyobb ellenfelét, III. (Orániai) Vilmost, s egyre több európai állam kapcsolódott be a küzdelmekbe. Franciaország erőfölénye végül mégis érvényesült, és a háború árát ezúttal is Spanyolország fizette meg: a nijmegeni békeszerződésekkel átadta Franche-Comté tartományt és több dél-németalföldi várost. Az elhúzódó háború viszont tönkretette Colbert gazdasági eredményeit. Megjelent az államadósság, a manufaktúrák és több kereskedelmi társaság beszüntette működését.

Az 1680-as évek elején a francia nagyhatalom elérte csúcspontját: Európában szinte semmi sem történhetett XIV. Lajos engedélye nélkül. Ennek egyrészt Franciaország ereje (demográfiai fölénye, jól szervezett államgépezete és nagy létszámú hadserege) volt az oka, másrészt ellenfeleinek ideiglenes gyengesége: Angliát belpolitikai gondok, a császárt a török veszély, Spanyolországot a pénzügyi problémák kötötték le, Oroszországban pedig még nem kezdődtek meg Nagy Péter reformjai. XIV. Lajos egyes flandriai, elzászi és luxemburgi tartományokat már háború nélkül, arra hivatkozva vett birtokba, hogy valaha a Franciaországhoz került területekhez tartoztak: ezt nevezték reuniós, vagyis újraegyesítési politikának. Amerikában nagyszabású gyarmatbirodalmat alapoztak meg: 1682-ben La Salle, a híres felfedező a Mississippi egész vízgyűjtő medencéjét francia gyarmattá nyilvánította, és Lajos királyról Louisianának keresztelte el.

Az 1680-as évektől fordulat következett be a király magánéletében, a gazdasági és kulturális életben, valamint a nemzetközi erőviszonyokban. XIV. Lajos 1682-ben végleg letelepedett a versailles-i kastélyban, eltávolodott a francia társadalomtól, és megszűnt népével mindedig fenntartott közvetlen kapcsolata. Eltűntek mellőle a királyi szeretők, s első felesége halála (1683) után titokban elvette régi szerelmét, Maintenon márkinőt. Az udvari élet egyre gépiesebbé, unalmasabbá vált, megnőtt az etikett jelentősége. A művészek támogatása csökkent, 1690-ben szinte teljesen megszűnt.

A kultúrában véget ért a királyi irányítás alatt álló klasszicizmus hegemoniája, s kezdetét vette a tradíciókat, hagyományokat és tekintélyeket megkérdőjelező felvilágosodás nyitánya.

XIV. Lajos konfliktusba került XI. Ince pápával egyes egyházi jövedelmek kérdésében. Hogy elnyerje a francia egyház támogatását, feláldozta a hugenottákat: az 1685-ös fontainebleau-i ediktummal visszavonta az 1598-as nantes-i ediktum rendeleteit. A református vallás gyakorlását tiltotta, templomait leromboltatta, iskoláit bezáratta, lelkészeit száműzette. Mintegy 200 000 módos és művelt hugenotta távozott Hollandiába, Angliába és Brandenburgba.

A vallási türelmetlenség politikájának veszedelmes következményei voltak. Felélesztette az ellenzéki szellemet: az egykori reformátusokból rossz katolikusok, majd egyre határozottabb antiklerikálisok váltak. A protestáns államokban pedig megnőtt az ellenszenv a francia uralkodó iránt, és a katolikus fejedelmek is egyre jobban tartottak erőszakosságától. A függetlenségük miatt aggódó német fejedelmek létrehozták ellene az augsburgi ligát (1686). Angliában pedig a „dicsőséges forradalom” következtében 1689-re III. (Orániai) Vilmos lépett a trónra, s egyesíthette XIV. Lajos ellen a tengeri hatalmak erőforrásait.

1688-ban XIV. Lajos abban reménykedett, hogyha elég fenyegetően lép fel, engednek neki. Csakhogy I. Lipót császár készen állt a háborúra, s vele Hollandia, Nagy-Britannia és Spanyolország is. Az augsburgi liga háborúja (1688—97) egyszerre zajlott Európában, Észak-Amerikában, a Karib-tengeren és India partjainál. A harc általános kimerüléssel ért véget. A rijswijki békeszerződésekben (1697) az idősödő, lehiggadó XIV. Lajos, akinek tekintettel kellett lennie a francia gazdasági válságra és a spanyol trón öröklésének egyre időszerűbb problémájára is, igen sokat engedett. Csak Elzász északi része, Strasbourg, Hispaniola-sziget nyugati része (Saint-Domingue) és egy indiai város maradt a kezén. Nagy-Britannia viszont megtette az első lépéseket a tengeri uralom megszerzése felé.

A francia társadalomra lesújtott a század egyik legnagyobb éhínsége: két év rossz termése 1693—94-re olyan katasztrófát váltott ki, melynek 1 300 000 halálos áldozata volt. Megjelentek az abszolút monarchia első nyílt kritikusai is. A francia monarchia azonban még képes volt az új időkhöz való alkalmazkodásra. 1691 után a királynak már nem volt szüksége a miniszterek kliens-kapcsolataira, létrejöhetett az úgynevezett „adminisztratív monarchia”, amelyben a király közvetlenül tárgyalt valamennyi főtisztviselőjével. Tulajdonképpen ekkor vette át a személyes kormányzatot, nem 1661-ben, ahogy oly sok történész állítja. 1694-ben bevezették az általános fejadót, a taille utáni második közvetlen adót, amelynek kivetésekor már nem csak a születést, hanem a vagyont, a gazdagságot is figyelembe vették. Ez arra utalt, hogy a rendi kereteken belül olyan társadalom volt kibontakozóban, amelyben nem a születés, hanem a gazdagság határozza meg az egyén helyzetét.

A király is megváltozott: már nem a dicsőség hajszolása, hanem a béke megőrzése volt az elsődleges célja. A spanyol örökösödési háború (1701—14) kirobbanását mégsem tudta elkerülni. XIV. Lajos ellen felsorakozott Nagy-Britannia, Hollandia, Ausztria, Hannover és Brandenburg. Ez volt a királyság legsúlyosabb háborúja, s ráadásul a Cévennek-hegységben kegyetlen vérontással járó, protestáns gerillaháború bontakozott ki (1702—05), melyet a felkelők zubbonyáról (la camisole) vagy éjszakai támadásairól (la camisade) a camisard-ok (ejtsd kamizárok) háborújának neveztek el. A nehézségeket egy időjárási katasztrófa, 1708—1709 tele tetőzte be. Áldozatai számát 630 000-re becsülték.

A háborút az utrechti (1713), rastatti és badeni (1714) békeszerződések zárták le. Franciaország elveszítette kisebb telepeit és Dunkerque kikötőjének erődjait, de megőrizhette gyarmatait, 1700-as határait, és továbbra is Bourbon uralkodó ült Spanyolország trónján. Vagyis az európai hegemonia megsemmisült, de Franciaország jelentős nagyhatalom maradt.

XIV. Lajos 1715. szeptember 1-én halt meg, a lehető legméltóságteljesebben, miután megkérte dédunokáját, hogy ne kövesse példáját, törekedjen arra, hogy békében éljen szomszédaival, és könnyítsen a nép terhein. Sohasem mondta ki a híres mondatot: „Az állam én vagyok” – sőt, halálos ágyán éppen az ellenkezőjét mondta: „Én elmegyek, de az állam örökre itt marad.” Vagyis egyáltalán nem azonosította magát az állammal, hanem önmagát tekintette első szolgájának.

Állama, amit az utókor abszolút monarchiának keresztelt el, nem volt zsarnokság, mert a társadalmi csoportok vezetőivel kötött alkukon alapult. Minden kis „hatalom” a saját hatáskörén belül szabadon működhetett – de nem szólhatott bele a királynak fenntartott hadügyekbe, külügyekbe, pénzügyekbe és a hivatalok osztogatásába. XIV. Lajos hatékonyabb működésre készítette az ősi társadalmi és politikai rendszert, de nem újította, nem reformálta meg. Pedig a pénzügyek terén ráfért volna néhány reform országára: hiába volt gazdagabb és népesebb Nagy-Britanniánál, a britek két és félszer több adót fizettek. Vagyis a rendszeresen ülésező, nemzeti képviseleti testülettel (a brit parlamenttel) közösen kormányzó brit monarchia sokkal hatékonyabban tudta kiaknázni országa erőforrásait, mint a francia uralkodó.

A kortársak számára azonban ez még nem volt nyilvánvaló. Csak azt látták, hogy XIV. Lajos gazdagabb, jobban kormányzott és jobban védhető országot hagyott utódára annál, amelyet ifjúkorában örökölt. Olyan országot, amely katonai, politikai és kulturális téren is követendő példának számított Európában.

Franciaország a 18. században

A 18. század távolról sem volt a hanyatlás vagy a válság kora. A mai történészek gazdasági és kulturális aranykornak tekintik. Az ország lakossága 1700-tól 1790-ig 21 millióról 28 millióra nőtt. 1720 után a pestis nem tért többé vissza, a háborúkat a határokon kívül vívták meg, a gyarapodó népesség egyre jobban érezte erejét, növekedett a termelés, gyorsult a városok fejlődése. A gazdaság „húzóágazata” a kereskedelem volt: 1715 és 1789 között a belkereskedelem ötszörösére, az Európával folytatott kereskedelem négyszeresére, a gyarmatokkal folytatott kereskedelem pedig tízszeresére nőtt. Franciaország már jelentős gyarmatbirodalommal is rendelkezett. Nem az óriási kiterjedésű Louisiana és Új-Franciaország (Kelet-Kanada) bizonyult a legjövedelmezőbbnek, hanem a cukortermelő karib-tengeri szigetek.

A társadalom rendi korlátjai tovább oldódtak. A nemesség a közvetett adók mellett 1694 óta fizette a fejadót, 1749-től pedig a huszadot is. Felső, gazdag rétegéből igen sokan kapcsolódtak be az új típusú vállalkozásokba, bányákat, kohókat létesítettek, vagy birtokaikon bevezették az angol mezőgazdasági újításokat. A polgárok közül a leggazdagabbak olyan hivatalt vásároltak, amellyel átléphettek a nemesség rendjébe. E polgárság legnagyobb vágya ugyanis nem a nemesség felszámolása, hanem a nemesi rang megszerzése volt. A társadalom csúcsán a vagyon elmosta a rendi különbségeket: a gazdag nemesekből és gazdag polgárokból létrejött egy gazdasági érdekeit és kultúráját tekintve egységes elit. Olyan társadalmi rend körvonalai kezdtek bontakozni, amelyben a születés előkelősége helyett a vagyon előkelősége áll a társadalom élén.

Sokat fejlődött a kormányzat is. A központban hat főtisztviselő került előtérbe, a későbbi miniszterek előfutárai: a kancellár (az igazságügy irányítója), a pénzügyminiszter szerepét betöltő pénzügyek főfelügyelője, és a négy államtitkár, a külügyé, hadügyé, a tengerészeté és királyi udvartartásé. A tartományokban a legfelsőbb törvényszékek képviselték a király igazságszolgáltatási hatalmát, a kormányzók a király katonai hatalmát, a főszerep azonban az intendánsoknak jutott, akiknek az adószedés irányítása volt a legfontosabb feladatuk. A kormány egyre többet foglalkozott a gazdasági élettel, ötven év alatt 30 000 kilométer kövezett utat építtetett.

A nagyhatalmi helyzet fenntartása azonban egyre nehezebbnek bizonyult. Háborúk esetén Ausztriának, Poroszországnak és Oroszországnak elegendő volt szárazföldi, Nagy-Britanniának pedig tengeri háborúkra koncentrálni, Franciaország azonban egyszerre kényszerült tengeri és szárazföldi hadviselésre. A háborúk ezért a francia kormány számára jóval nagyobb terhet jelentettek, mint más államoknak, és súlyos pénzügyi problémákat vontak maguk után.

A francia kulturális élet viszont sohasem gyakorolt olyan meghatározó befolyást az európai társadalmak felső rétegeire, mint ebben a században. Mivel a Hollandiából és Angliából kiinduló felvilágosodás innen terjedt el Európa többi országába, Franciaország a kontinens vezető kulturális nagyhatalma, a francia nyelv pedig valamennyi művelt európai ember világnyelve lett. A gazdagodó és egyre több szabad idővel rendelkező francia társadalom felső rétege klubokban, kávéházakban, szalonokban, szabadkőműves páholyokban, s „akadémiák”-nak nevezett vidéki tudományos társaságokban vitatta meg az új eszméket. A felvilágosodás képviselői között egyaránt voltak hívei az abszolutisztikus, az arisztokratikus és a demokratikus kormányzásnak, a forradalmi törekvések azonban távol álltak tőlük, mert a társadalom fejlődését a tudás terjedésétől vagy a kellően felvilágosított uralkodók reformjaitól remélték.

Az egyre jobban elterjedő írástudásnak köszönhetően megnövekedett a sajtó, az újságok és a röpiratok jelentősége. Megjelent a „közvélemény” fogalma, és egyre többen vallották, hogy nem lehet ezzel szembeszegülve kormányozni. Az új világnézet hívei kevésbé kötődtek a régi vallási és politikai tanításokhoz, hittek a tudomány hatalmában, a reformok sikerében, a társadalmi fejlődés lehetőségében. Úgy vélekedtek, hogy a világ átalakítható, és ez feltétlenül javulást, fejlődést eredményez majd. E felvilágosodott világnézet persze csak a társadalom igen szűk, legfeljebb néhány százezres felső rétegében terjedt el, e szűk réteg azonban vezető szerepet töltött be, és meg volt győződve róla, hogy a tömegeket is meg tudja majd győzni a reformok szükségességéről.

A „Hőn szeretett” király

A „Hőn szeretett” király

A „Hőn szeretett” király

XV. Lajos korszakát (1715—74) az uralkodó kiskorúsága idején Orléans herceg régenssége nyitotta meg (1715—23). A gazdasági fellendülést egy skót bankár, John Law terveinek támogatásával próbálták gyorsítani. Law bankja állami bankká vált, Indiai Társasága felvásárlásokkal szinte monopolizálta a francia külkereskedelmet, maga Law pedig 1720-ban pénzügyi főfelügyelő lett. Az általánossá váló spekuláció légkörében azonban a papírpénz kiadását nem korlátozták időben, pánik tört ki, és az egész rendszer összeomlott. A kísérlet fellendítette a kereskedelmet, lehetővé tette az államadósság jó részének kifizetését, sőt, a parasztság is megszabadulhatott adósságai egy részétől. A bukás azonban megerősítette a franciák bizalmatlanságát mindenféle papírpénz és állami bank iránt, s ezáltal késleltette a modern bankrendszer kialakulását.

A régens halála után rövid időre (1724—26) Bourbon herceg ragadta magához a kormány irányítását. Ő házasította össze az ifjú XV. Lajost a száműzött lengyel király, I. (Leszczy?ski) Szaniszló lányával, Máriával. A másik fontos esemény a pénz, a livre értékének 1726-os stabilizálása volt.

Az ifjú és ekkor még igen népszerű király 1726-ban kijelentette, hogy maga fog kormányozni, valójában azonban szeretett nevelőjére, Fleury-re, a francia történelem harmadik nagy bíborosára bízta az ügyek tényleges irányítását. Az intelligens, de érzékeny, visszahúzódó és depresszióra hajlamos király mindenben támogatta a bölcs és óvatos főpapot, aki hetvenhárom éves korában került a kormányzat élére. Fleury bíboros kora (1726—43) a belső és külső béke megőrzésére tett erőfeszítések időszaka volt. A belső békét a janzenistákkal folytatott vita veszélyeztette. XI. Kelemen pápa 1713-ban kiadott Unigenitus... kezdetű bullája olyan élesen ítélte el a janzenista tételeket, és olyan határozottan állt ki a pápai hatalom mellett, hogy ezzel nagy felháborodást keltett Franciaországban. Mind a janzenisták (akik az emberi tettekkel szemben az isteni kegyelem fontosságát hangsúlyozták), mind a richer-isták (akik szerint nem a főpapokat, hanem a papi gyűléseket illeti az egyházi hatalom), mind a gallikánok (akik a francia egyház önállóságát védelmezték) szembefordultak a pápai politikát támogató jezsuitákkal. Melléjük állt a Sorbonne, a legfelső bíróságok és az alsó papság, s e csoportok a század közepére sajátos ellenzékké olvadtak össze.

A külpolitikában sokáig sikerült megőrizni a békét. A lengyel örökösödési háborúban (1733—35) azonban Fleury kénytelen volt támogatni a király apósát, s bécsi békében (1738) megszerezte Lotaringiát a számára, amely halála után a francia királyra szállt. Az osztrák örökösödési háborúban (1740—48) előbb csak Mária Terézia ellenfeleit támogatták, majd Fleury halála (1743) után a király a hadsereg élére állt, és hadat üzent mind Nagy-Britanniának, mind Mária Teréziának (1744). Ő volt az utolsó francia király, aki személyesen részt vett egy csatában, az angolok ellen vívott, győzedelmes fontenoy-i ütközetben (1745).

A következő időszakot Pompadour kora (1743—57) néven emlegetik. A gyönyörű, művelt és szellemes márkinő, a párizsi szalonélet egyik vezető személyisége öt éven át a király szeretője volt, és haláláig (1764) bizalmas barátnője maradt. Politikai befolyását eltúlozták, s jóval többet költött a király szórakoztatására, mint amennyi pénzt tőle kapott. A közvélemény azonban harácsoló kegyencnőnek tekintette, s ezzel önkéntelenül is ártott a királyság tekintélyének, hiába támogatta bőkezűen a legkiválóbb művészeket és tudósokat.

Az ifjú korában „Hőn szeretett” néven emlegetett király népszerűségének csökkenésében több tényező is szerepet játszott. Túlzó legendák terjedtek a versailles-i Szarvaspark nevű lakónegyedről, ahol szeretői számára lakásokat bérelt: a diszkrét viszonyokat a pornográf gúnyiratok perverz orgiákká nagyították fel. Az aacheni békeszerződésben (1748) a tartós rendezés reményében XV. Lajos lemondott a meghódított Osztrák-Németalföldről, amin sokan felháborodtak, s úgy érezték, a háborús erőfeszítések hiábavalóak voltak. A legfelsőbb törvényszékek politikai agitációt folytattak, s a királyi tekintély aláásásától sem riadtak vissza. Azt hirdették, ők védelmezik a királyság „ősi alkotmányát” a kormány újításaival szemben. Népszerűtlen volt az új adó, a huszad bevezetése is (1749). Az agitáció, a gúnyiratok és a gyűlölködő rölapok is szerepet játszottak abban, hogy a párizsi parlament egyik bírójának labilis idegzetű szolgálja, Damiens 1757. január 5-én megpróbálta leszúrni a királyt.

A külpolitikai kapcsolatrendszer átalakítását nevezték diplomáciai forradalomnak: Franciaország legrégebbi ellenfelével, a Habsburg Birodalommal lépett szövetségre (1756). A hétéves háború (1756—63) mégis rendkívül nagy terhet rótt az államra. Ekkor hangzott el a király legtöbbször idézett kijelentése: „Utánunk az özönvíz!” De ez nem cinizmusról, hanem fekete humorról árulkodik. 1757-ben ugyanis sor került már egy gyilkossági kísérletre, háborús vereségekre, a Halley-üstököst visszatértét is várták, és a király valami olyasmit akart mondani, hogy „Mi jöhet még ezután?”

1758 és 1770 között Choiseul herceg volt a kormány vezető személyisége. A legfelsőbb bíróságok tiltakoztak a „miniszterek zsarnoksága” ellen. Choiseulnek pénzügyi tervei miatt szüksége volt a támogatásukra, s ezért „odadobta nekik” régi ellenfeleiket, a jezsuitákat, akiket 1764-ben kitiltottak Franciaország területéről. A bíróságok mégis szembeszálltak valamennyi adóreformmal, alaposan megnehezítve ezzel a hadviselést. A párizsi békével (1763) Franciaország az apró Saint-Pierre és Miquelon szigeteken kívül minden észak-amerikai területét elveszítette. Igaz, Leszczy?ski Szaniszló halálával 1766-ban végleg bekebelezhette Lotaringiát, s két év múlva Genováól megvásárolta Korzikát.

A kormány komoly lépéseket tett a hadsereg és a hadiflotta fejlesztésére, egységesítette a fegyverzetet, az egyenruhát, a fegyelmi intézkedéseket és a laktanyákat. Egyelőre azonban békére és nyugalomra volt szükség, hogy a reformok eredményei megmutatkozzanak. 1770-ben azonban egyszerre fenyegette a monarchiát egy belpolitikai és egy külpolitikai válság: Choiseul herceg nem szállt szembe elég határozottan a lázongó bíróságokkal, s ugyanakkor fegyveres támogatást ígért a spanyol királynak Anglia ellen, holott XV. Lajos nem akart háborút. 1770 végén ezért a király elbocsátotta Choiseult, majd átfogó reformokat indított meg.

XV. Lajos utolsó éveit a triumvirátus kora (1771—74) néven emlegetik, a kormány legtekintélyesebb tagjaira, Aiguillon külügyminiszterre, Maupeou kancellárra és Terray pénzügyi főfelügyelőre utalva. Maupeou a párizsi legfelsőbb bíróság fennhatósága alatti területen hat új törvényszéket hozott létre, a bírák politikai hatalmát felszámolta, az igazságszolgáltatást ingyenessé tette, s megszüntették a bírósági hivatalok vásárlásának rendszerét. Terray abbé 60 millióval növelte a kormány bevételeit, kiadásait pedig 20 millióval csökkentette. Mérsékelte a deficitet és az államadósságot is. A hatékonyabb adórendszer kifejlesztése érdekében hozzálátott a földbirtokok felméréséhez, és statisztikai hivatalt is létesített.

A király tehát ezentúl a bírák beavatkozása nélkül uralkodhatott, és pénzügyi gondjait is csökkentették. Politikája azonban rendkívül népszerűtlennek bizonyult, azt híresztelték, hogy legújabb szeretője, az alacsony sorból származó du Barry grófnő irányítja az uralkodót. A király ellenfelei azonban nem csak kiváltságaik védelmében támadták Maupeou kormányát, hanem azért is, mert úgy vélekedtek, hogy ennyire átfogó újításokat már nem lehet társadalmi egyetértés (vagyis bizonyos képviseleti testület hozzájárulása) nélkül bevezetni. Nem tudjuk, hosszú távon mennyire bizonyulhatott volna eredményesnek ez a politika – a király 1774 májusában meghalt.

XVI. Lajos sikerei

XVI. Lajos sikerei

XV. Lajos unokája az általános optimizmus légkörében kezdte meg uralkodását, komolyan vette feladatait, rengeteget dolgozott, és jó ideig igen népszerűnek bizonyult. Felvilágosult személyeket nevezett ki miniszterekké, és a közvélemény megnyugtatóására eltörölte Maupeou reformjait. A régi bíróságok visszatérhettek, de tizennégy éven át nem okoztak gondot a kormánynak. És ez a lépés semmiképpen sem jelentette a reformpolitika megtagadását.

Először pénzügyi főfelügyelője, a híres fiziokrata közgazdász, Turgot meghirdette a gabona szabad kereskedelmét, s 1776-ban már a hagyományos társadalmi rendet fenyegető újításokat indítványozott. Az útfenntartási munkakötelezettséget, a corvée-t, általános pénzadóval váltotta fel, ami az első lépés volt az adóügyi egyenlőség felé. A munka szabadságának nevében felszámolta a céheket, ez pedig a testületek társadalma ellen irányuló támadás volt. Ellenfelei azonban aktivizálódtak, miniszter-társai cserbenhagyták őt, és a király is szembefordult türelmetlen, olykor őt is megleckéztető miniszterével. 1776-ban leváltotta Turgot-t, s reformjait eltörölték.

Utódja Necker lett (1776—81), egy svájci származású, protestáns, közrendű bankár, aki jóval óvatosabb volt elődjénél. Nem próbálta pénzügyi nehézségekre hivatkozva eltiltani a nagyhatalmi politikát, mint Turgot, aki kijelentette, hogy a kormány pénzügyileg összeomlana egy újabb háború terhei alatt. Amikor pedig Vergennes külügyminiszter (1774—87) úgy vélekedett, hogy Franciaországnak érdekében áll bekapcsolódni az amerikai függetlenségi háborúba, Necker adóemelés nélkül, pusztán kölcsönökből elő tudta teremteni a hadviselés költségeit.

A reformok egyre sokasodtak. Eltörölték a kínvallatást, javítottak a falusi papság helyzetén, fejlesztették a tengerészetet, és előkészítették a protestánsok egyenjogúsítását (erre 1787-ben került sor, a forradalom előestéjén). Saint-Germain hadügyminiszter a költségvetés növelése nélkül is közel kétszeresére emelte a hadsereg létszámát, fellépett a katonai rangok adásvétele ellen, szabályozta az előléptetést, s 12 vidéki katonai kollégiumot létesített. Igaz, egy 1781-es rendelettel bizonyos katonai rangokat a legalább negyedik generációs nemesek számára tartottak fenn, az intézkedés azonban nem a közrendűek, hanem az új nemesek ellen irányult: így próbálták támogatni az elszegényedett, vidéki nemességet. Jelentős lépéseket tettek a képviseleti rendszer létrehozása felé. Már Turgot is azt tervezte, hogy a tulajdonosok helyi, választott képviselő-testületei fognak segédkezni az adók elosztásában, Necker pedig létre is hozott négy tartománygyűlést. Minden jel arra mutatott, hogy a névleg abszolút monarchia előbb-utóbb önként átadja helyét egy képviselő testületek által korlátozott monarchiának.

Az amerikai függetlenségi háborúba (1775—83) 1778-ban lépett be a kormány. Az 1783-as versailles-i béke visszaadta Franciaországnak valamennyi szigetét, amelyet a brit flotta e háborúban elfoglalt, valamint a hétéves háborúban elvesztett Szenegált és Tobagót. Dunkerque kikötőjének erődjait újjáépíthették, pedig ezt még az utrechti béke tiltotta meg. Ez volt az egyetlen francia siker a „második százéves háború” néven emlegetett, 1688-tól 1815-ig tartó, brit-francia konfliktusokban. A győzelemnek azonban igen nagy volt az ára. A történészek máig vitatkoznak azon, hogy Necker mennyi kölcsönt vett fel 1776-tól 1781-ig. Ő maga 530 milliót ismert el, mások szerint azonban az egész háború 1500 millióba került. Necker utódai számára csak lassan vált nyilvánvalóvá, hogy ezúttal akkora adósság halmozódott fel, amekkorát már nem lehet a régi módszerekkel törleszteni.

1786 több szempontból is szerencsétlen évnek bizonyult. Az 1720 és 1775 közötti prosperitást egy rövidebb gazdasági válság váltotta fel, amelyet éppen a nyolcvanas évek közepén kezdett felerősíteni az aszály és a takarmányhiány. Ekkor kötöttek kereskedelmi szerződést Nagy-Britanniával, s az olcsó, angol textiláru eláraszthatta a francia piacokat. Ebben az évben veszítette el Lajos népszerűtlen felesége, az osztrák Marie-Antoinette minden hitelét a társadalom előtt a hírhedt nyakláncper során. És ebben az évben ébredt rá Calonne, hogy a pénzügyi válság sürgős intézkedéseket tesz szükségessé.

Számításai szerint az állam bevétele 475 millió, a kiadás 587 millió livre volt, az államadósság viszont 1250 millió livre. Az államcsődöt csak átfogó pénzügyi, gazdasági és közigazgatási reformprogrammal lehet elkerülni, közölte a királlyal. Programjában megjelent az adóügyi egyenlőség, a politikai képviselet és a gazdasági szabadság gondolata – és a régi rendszer elleni heves támadásával maga a miniszter előlegezte meg a forradalom későbbi törvényhozóinak radikális, a múltat megtagadó, kiváltság-ellenes álláspontját. XVI. Lajos pedig beleegyezett a reformprogram megvalósításába – és ezzel megindított egy elhúzódó politikai válságot egy olyan időszakban, amikor a rossz termés előbb csak nyugtalanította, majd mozgósította Franciaország szegényebb rétegeit. A néptömegeket aktivizáló gazdasági válság, az államgépezetet megbénító pénzügyi-politikai válság, és az a felvilágosodásból származó, elterjedt meggyőződés, mely szerint Franciaország régi rendszerét át kell alakítani, három éven belül a régi rend megsemmisüléséhez vezetett.

Ajánlott irodalom:

Ardagh, J.—Jones, C.: A francia világ atlasza. Bp. 1999, Helikon.

Chaunu, P.: Felvilágosodás. Bp. 1998, Osiris.

Chaunu, P.: A klasszikus Európa. Bp. 2001, Osiris.

Duby, G. (szerk.): Franciaország története I—II. Bp. 2005, 2007, Osiris.

Duby, G. —Mandrou, R.: A francia civilizáció ezer éve. Bp. 1975, Gondolat.

Erlanger, P.: Richelieu a nagyratörő.—Richelieu a diktátor. Bp. 1975, Európa.

Fraser, A.: Marie-Antoinette. Bp. 2002, Európa.

Funck-Brentano, Frantz: Udvari világ. Bp, 1940, Athenaeum.

Hahner P. : Franciaország története. Bp. 2002, Műszaki Kiadó.

Lever, E.: Madame Pompadour. Bp. 2003, Európa.

Papp Imre: A Napkirály. Bp. 1989, Kossuth.

Poór J. (szerk.): A kora újkor története. Bp. 2009, Osiris.

Szerb A.: A királyné nyakláncá. Több kiadásban.

Tocqueville, Alexis de: A régi rend és a forradalom. Bp. 1994, Atlantisz.